

Lärarhandledning – Hus och gårdar

Kort historik om Vallby friluftsmuseum

Vallby friluftsmuseum grundades år 1921. Det var Västmanlands fornminnesförening, grundad 1861, som länge arbetat för att ett friluftsmuseum skulle uppföras. Förebilden var Skansen, som anses vara världens första friluftsmuseum. Skansens grundare Arthur Hazelius hade tanken att man skulle samla in gamla byggnader från hela landet för att skapa ett Sverige i miniatyr. Nordiska museet som höll på att byggas under samma tid samlade föremål och minnen från det gamla bondesverige. Nu ville man även samla in byggnader och miljöer som var typiska för det försvinnande agrara svenska samhället. Friluftsmuseet var också en bra plats att samla människor på, för att ordna historiska fester kring nationella minnen samt för att stärka fosterlandskärleken och skapa en nationell stolthet.

Vallby Friluftsmuseum var tänkt som ett Västmanland i smått. Området innehåller idag både stadskvarter och landsbygdsmiljöer såsom bondgård, torp, herrgård och bergsmansgård.

Idag ingår Vallby i den kommunala verksamheten. Vi satsar på att göra Vallby till en helhetsupplevelse för besökaren. Byggnader och miljöer kompletteras med lantrasdjur och odlingar som stämmer med miljön och tiden man vill skildra. Genom pedagogiskt arbete vill vi levandegöra gångna tiders Västmanland för elever, lärare och andra besökare.

Att tänka på inför ett besök bland hus och gårdar

Prata gärna med eleverna före besöket om att ett friluftsmuseum är ett museum utan tak och väggar. Vid besöket går det bra att studera och titta på alla våra byggnader, på nära håll. Tänk dock på att hus, och andra anordningar är gamla och att de inte tål att man klättrar på dem.

Bondgård från Norrsylta, Munktorps socken

Detta är en typisk Västmanländsk bondgård. Gårdstypen är vanlig i mellansverige och kännetecknas av att den är sammansatt av två slutna gårdar; mangården och fägården. Vid mangården finns bostadshus och ekonomibyggnader. Här står också vårdträdet mitt på gården. Runt fägården ligger djurens stallar; hönshus, svinhus, ladugård och stall.

Mangårdsbyggnaden är bostad för familjen som ägde gården. Det är en så kallad parstuga. Den kallas så för att den är uppdelad på två stora rum - vardagsstugan och helgdagsstugan. Dessutom finns en förstuga med mjölkammare samt en liten sovkammare. I vardagsstugan vistades man till vardags. Här sov man, lagade och åt mat och gjorde andra inomhussysslor. Helgdagsstugan användes bara vid festligare tillfällen. Den hade ingen eldstad och gick inte att värma upp. Denna stuga har använts speciellt för bröllop.

Till vänster om mangårdsbyggnaden finns **undantagsstugan**. Här bodde de gamla ägarna till gården. Oftast gick gården i arv till barnen vilket innebar att far- eller morföräldrarna bodde här, de "blev satta på undantag". När man lämnade över gården till barnen skrevs ett kontrakt, det så kallade undantagskontraktet vilket innehöll både skyldigheter och rättigheter. De gamla kunde vara behjälpliga vid barnpassning och enklare sysslor. De hade också rätt till en liten täppa och att få del av skörden.

Barnen som växte upp på en bondgård fick tidigt lära sig att arbeta. Kanske redan i fyraårsåldern fick man följa med de vuxna i arbetet och lära sig genom att härma och börja med enklare sysslor. Pojkarna gick med männen på åker, äng och i skogen. Ett arbete kunde vara att valla djuren på bete ute i skogen. Flickorna arbetade med kvinnorna på gården. De skötte djur, lagade mat, hämtade ved och vatten och lärde sig att bereda ull och lin. En flicka som fyllt tolv år skulle kunna spinna – annars blev hon inte gift!

Sysslorna på en gård följde årstidernas växlingar. På våren var det vårbruk och sådd, under sommaren tog man in hö, löv och annat foder som skulle finnas för djuren under vintern. Till hösten var det dags för skörd, slakt och andra sysslor som behövdes för att man skulle klara vintern. Man arbetade oftast i arbetslag och hjälptes åt flera gårdar med de stora arbetena. Efter ett avslutat arbete hade man ofta en fest, till exempel skördegille, för att fira att man var färdig.

Till bondgårdens ekonomibyggnader hör en **portliderlänga** med mangelbod och brygghus. I brygghuset bryggde man öl, tvättade kläder och slaktade mindre djur. Den öppna porten användes som stall för besökarens hästar och en trappa upp fanns rum för den som ville övernatta på gården. Längst bort i byggnaden finns en vävkammare. Här finns nu en utställning om gården. I **loftbodens** bottenvåning finns bagarstuga, matbod och en bod för redskap som användes för tillverkning av textilier. Här finns också en snickarbod. En loftgång löper längs övervåningen där pigkammare och drängkammare finns. Pigor och drängar sov ofta i mangårdsbyggnaden på vintrarna men om sommaren flyttade de ut till loftboden. I **stolpboden** förvarades säden. Boden har stolpar eller ben för att skydda mot angrepp från råttor och möss. Ytterligare en sädesbod står nere i backen.

Byggnaden som skiljer av mangården från fägården är ett **stall med portluder**. Öppningen leder in till fägården. Stallet var till för gårdens hästar. Logen användes då säden skulle tröskas. Här förvarades också hö, halm och säd. **Ladugården** ligger på den andra sidan av fägården. Här stod korna. Idag finns här höns, gäss och kaniner. **Svinhuset** inrymde gårdens grisar. Mellan stolpboden och ladugården finns ett litet **hönshus** för höns som ligger på ägg och deras kycklingar.

Smedjan är placerad en bit utanför gården. Vid nästan varje gård fanns en smedja där man kunde smida enklare saker och reparera redskap. Smedjan placerades ofta en bit från gården för eldfarans skull. **Skostallet** står framför smedjan. Här ställdes oxarna då klövarna skulle verkas och skos. När man verkar klipps oxens klövar. Man skodde klövarna för att de inte skulle slitas så mycket. Oxarna användes som dragdjur i jordbruket.

Vandra runt mangården och titta på de olika byggnaderna och vad de användes till. Jämför med barnens hemmiljö och de sysslor som utförs i ett hem idag.

Käcktorpet

Detta torp har tillhört soldaten n:o 120 Käck vid Västerås kompani av kungliga Västmanlands regemente. Under tiden 1682-1901 var det de jordägande böndernas sak att hålla kungen med soldater. Som ersättning för att de höll en soldat med bostad, ladugård och lite mark, blev de befriade från en del skatter och andra pålagor som de tidigare betalat för jorden. Det var oftast två normalstora skatteskyldiga gårdar (hemman) eller flera mindre som hade ansvar för en soldat.

Sverige har legat i krig under långa perioder av historien, men sedan 1814 har det varit fred. Även i fredstid fick soldaten rycka in vid de stora kompani- och regementsmötena. Soldaten hade socialt en mellanställning mellan dagsverkstorpären och den självägande småbrukaren. Ofta hade han gott anseende i bygden. På bröllop var soldaten i paraduniform en självklar gäst. En del soldater öppnade skola för traktens barn eller arbetade som kyrkvårdar på äldre dar.

Soldatnamn uppkom för att det skulle vara lättare att särskilja de olika soldaterna. Vanliga namn var Skott, Krut eller med hänsyftning på en egenskap som Hurtig, Modig, Glad eller Käck. De kunde också ha anknytning till hemmanets namn, till exempel Linde från Lindgården. På vissa regementen fick man djurnamn som Varg eller Lo eller växtnamn som Ek, Björk och Alm.

Soldatens ladugård som ligger nedanför boningshuset skulle innehålla stall, loge och förrådsutrymmen. Här höll soldaten lite höns, en gris som skulle slaktas till jul och en ko eller en get (fattigmans-ko!) som gick att mjölka. På den större bondgården fanns mer djur och en eller flera hästar. Hästen var för övrigt mannens ansvar. Övriga djur sköttes av kvinnorna.

Gör gärna en jämförelse mellan den självägande bondens gård och torparens. Jämför antalet byggnader och dess storlek. Torparen hade ofta dagsverksskyldighet på de större gårdarna. Soldaten slapp dock detta.

Spikgården, bergsmansgård

Huset är byggt på 1600-talet och är ett av de äldsta husen på museet. Huset har fungerat som en gäst- och feststuga. Det byggdes som ett envåningshus. Under 1700-talet sattes det som en övervåning på ett annat hus. Inuti är stugan vackert målad på väggar och i tak. Målningarna är daterade till 1674.

Vid gården finns också en fatbur och en visthusbod. Fatburen har använts som stall med höloft på övervåningen, och i visthusboden förvarades hö.

Grim's saga (historisk saga från Grimsö bergsmansby, Spikgårdens hemby)

En man vid namn Grim hade skaffat en konung en älg och fick till löfte att erhålla så mycket jord, som han kunde omfatta med ett par skidor (på en dag). Han for då ut en dag och löpte på skidorna omkring en stor ö vid pass 4000 tunnland. Han hade bett sin hustru att mot aftonen komma med dricka på en äng. Mannen kom dock före sin hustru till platsen och då han lade sig för att dricka ur en källa dog han av det kalla vattnet. Ängen kallades och heter ännu Grim's äng. Det område mannen skidat runt tillföll hans arvingar.

Man har brutit bergmalm sedan 1200-talet i Sverige. Under medeltiden bildades byar av bergsmanshemman. De låg i närheten av de platser där masugnarna, hyttorna kunde anläggas det vill säga i närheten av skog och vattendrag.

Bergsmännen arbetade med att bryta järnmalm i gruvan och tillverka tackjärn i hyttan. De levde både av jordbruk, boskapskötsel, skogsbruk och bergsbruk. De var befriade från vissa skatter och pålagor och hade istället skyldighet att bryta malm och utvinna metall, främst järn, ur denna. De olika gårdarna i byn ägde och drev hyttan gemensamt och bildade hyttelag. Även gruvan ägdes gemensamt. Hela hushållet deltog i arbetet, män, kvinnor och barn. Man arbetade säsongvis med gruvdriften under perioder när det inte var så mycket att göra i jordbruket.

Arbetet under ett år på gården kunde se ut ungefär så här: På vintern började man arbeta i hyttan. Man körde dit kol och malm. På våren arbetade man intensivt i hyttan men man var också ute och plöjde och sådde på åkern. Sommarens arbete delades mellan arbete i gruvan och skörd av hö. I början av hösten skördade och plöjde man på åkern. Därefter var det dags för tröskning av säden och kolning ute i kolmilorna i skogen.

Utanför huset, till vänster om förstukvisten, växer en libbsticka. Den skyddade mot häxor, ormar och annat ont. Man har skyddat sig även på andra sätt. Be eleverna titta på fatburen. Här finns en femuddig stjärna inristad. Sådana stjärnor finns också inne i Spikgårdens fönstersmyg. Dessa skulle skydda folket från att få in ont i huset. Andra sätt att skydda sig är att lägga in ett vasst stål under tröskeln eller sprida ut linfrö som man hade till hands i fickan.

Råsbo skola

År 1842 fick vi allmän skolplikt i Sverige. Till en början fanns det inte så gott om skolor ute i bygderna. Undervisningen sköttes till stor del av kringresande lärare. Läraren höll sina lektioner på någon större gård som upplät ett rum för undervisning. Efter några månader for läraren vidare till nästa socken. Så småningom började man dock bygga skolhus. Denna byskola är byggd 1877 i Råsbo by, Nora socken. De första två åren kallades småskola, de tre sista för folkskola. Skolan är byggd för tjugo barns undervisning. År 1926 lades skolan ned. Interiören i skolan avser att spegla åren kring 1910.

En lärarinnebostad finns i skolbyggnaden och den består av ett rum och kök. En fröken fick inte vara gift utan skulle ägna sig helt åt sitt arbete. De första lärarna i Råsbo skola var dock manliga och benämndes biträdande lärare. Den första lärarinnan anställdes 1892 och när skolan lades ner 1926 hade sammanlagt 14 lärarinnor undervisat i skolan. Den sista lärarinnan valde tidvis att bo på bondgårdar i Råsbo by, vilket även hennes företrädare hade gjort, förmodligen på grund av skolans isolerade läge i skogsbyn. En byskola placerades ju ofta så att alla elever skulle ha ungefär lika lång väg att gå, vilket ibland resulterade i enliga placeringar av skolan.

I skolsalen finns sex dubbla bänkar med plats för tolv barn. I skolsalen finns också en vedlår och en kamin för uppvärmning av rummet. Värmen i klassrummet stod oftast pojkarna för. I främre delen av salen hänger en fotogenlampa, vilket är det enda ljuset som finns i klassrummet. På vintern när dagarna var mörka kunde det vara svårt att se vad man skrev. Läseböcker liksom griffeltavlor finns i bänkarna. Griffeltavlorna var ett bra och billigt skrivmaterial som användes eftersom skolorna inte hade råd med anteckningsblock. Vid katedern ligger hartassar och natursvamp att suddas med. Böcker, tassar och griffeltavlor fick eleverna betala själva, eller ärva från äldre syskon. Fönstren är alla målade nertill, detta för att förhindra att barnen blev störda av det som fanns utanför.

Eftersom kyrkan och Bibeln hade så stor betydelse för alla var kristendom det viktigaste ämnet i skolan. Katekesen, som innehöll tio Guds bud och långa förklaringar till dessa, var något som man skulle kunna rabbla utantill. Läsning och skrivning kallades för modersmålet. De lite äldre barnen fick öva skrivstil med bläckpenna. Det var svårt att skriva rent och fint utan bläckplumpar. Särskilt svårt var det för de vänsterhänta, som inte tilläts skriva med vänster hand.

Om man bråkade eller bara hade svårt att lära sig saker, kunde läraren ta fram rottingen, pekpinnen, riset eller linjalen. Slag över fingrarna eller smisk på stjärten var en vanlig bestraffning. Att lugga håret eller ge örffilar var vanligt och räknades inte som aga. Ordning och reda var mycket viktigt, och om man bråkade märktes det direkt i betyget.

Gör jämförelser mellan skolan förr och nu vad avser undervisning, lärare, ämnen, uppfostran, skolbyggnaden med mera. Är skolan bättre idag?

Skarprättargården, arbetarbostäder

Skarprättargården låg vid Gamla Bryggerigatan 5 i Västerås och byggdes troligen 1830. Den fungerade som tjänstebostad åt skarprättaren (bödeln) fram till 1842. På utsidan av huset hänger en bödelstaxa från 1700-talet. Städerna Västerås, Arboga, Köping och Sala ingick i samma skarprättardistrikt och var skyldiga att hålla med bostad åt skarprättarna. Dödsstraffet avskaffades i Sverige 1921 och därmed också skarprättarens yrke.

Låt eleverna läsa bödelstaxan och fundera lite över de bestraffningsmetoder man använde sig av. Varför tog man av en hand, tungan eller örat?

Lägenheten i detta hus är inredd som arbetarbostad från 1900-talets början. I den här miljön bodde många av de familjer som kom inflyttandes till staden från landet för att börja arbeta i de nya industrierna.

En vanlig arbetarbostad vid den här tiden bestod av ett rum och kök eller endast ett bostadskök (dessa bostäder är på knappt 30 kvadratmeter uppdelade på två rum). Här klämde en hel familj in sig. Det var inte ovanligt att man bodde upp till tio personer i ett rum. Finrummet fick stå obebott och användes som finrum. Det förekom också att man hyrde ut extrarummet för att dryga ut hushållskassan. Något badrum existerade inte. Toaletten var de två utedass som står ute på bakgården. Dasstunnorna hämtades och tömdes av speciella pudrettgubbar. Pudrett var ett åtråvärt gödningsmedel som utvanns ur latrin. Bada fick man göra i bykkaret i den gemensamma tvättstugan. I bodarna till höger om bostaden finns tvättstuga och snickarbod inrymda.

Barnen i dessa miljöer fick tidigt börja arbeta och hjälpa till att försörja familjen för att man skulle få råd med mat och hyra. En pojke på 11-12 år kunde få börja i fabriken. Där hade han långa arbetsdagar, sex dagar i veckan och en lön som motsvarade en fjärdedel av en vuxen mans lön. Kvinnor hade en halv manslön! Vanliga sysslor för flickor, som inte fick arbeta i fabriker, var att passa småsyskon eller tvätta och städa åt välbeställda familjer.

Arbetarens matsedel:

frukost: gröt

lunch: sill och potatis

middag: sill och potatis

dryck: svagdricka

Fundera kring hur det kan ha varit att växa upp en i sådan här miljö, med trångboddhet, fattigdom och hårt barnarbete.

Hallstahammars bruksherrgård

Denna byggnad hörde ursprungligen till Hallstahammars Bruk. Bruket med kopparhammare och smedjor är känt från 1600-talet och låg vid en av Kolbäcksåns forssträckor. 1683 övertogs driften av Hallsta hammare av kopparsmeden Johan Stricher. Förutom hammaren hade Stricher hand om ett jordbruk med åker, äng, skog, fiske och humlegård.

Stricher lät bygga ett nytt bostadshus åt sig och sin familj. Herrgårdsbyggnaden uppfördes 1700-1702 i karolinerstil. Byggnaden är ca 10 meter bred och 34 meter lång. Till huset hörde också två flygelbyggnader och två mindre byggnader. Här fanns även två stycken trädgårdar med fruktträd och humlegård. Kvarn, såg och smedja låg också på tomten.

Framför herrgården fanns ett träd, den så kallade sjusyskonlinden. Det är egentligen en sammanväxning av sju lindar. Det berättas att familjen som bodde i huset på 1800-talet planterade en lind för varje barn som hushållerskan fick. Själva hade de inga egna barn. Denna sjusyskonlind står kvar än idag i Hallstahammar på den plats där herrgården en gång låg. Till herrgården leder en lindallé. En allé anlades för att markera gårdens status och den ledde ofta upp till gårdens huvudbyggnad.

Huset har åtta rum. Till höger om förstugan finns en mer representativ del med den stora salen och två gästrum, och till vänster en vardagligare och intimare del med matsal och sovrum.

I en sådan här miljö rörde sig mycket människor varje dag. Det fanns anställda både på gården, på bruket och i jordbruket. De som arbetade vid kopparhammaren var smedsgesäller, lärpojkar och pigor. I bostadshuset arbetade huspigor och en kokerska. Det fanns också många andra anställda för att sköta jordbruk, odlingar och skogsmark. Det fungerade ungefär som ett företag, där brukspatronen var chef.